

EGYSZERŰ KÍSÉRLET RUGALMAS INGÁVAL

Tartalomjegyzék

A kísérleti feladat bemutatása.....	2
A kísérleti berendezés.....	2
A kísérlet menete, a jó mérés előfeltételei.....	3
Kísérleti eredmények.....	3
Követelmények.....	3
A kísérleti feladat ajánlójának a megoldása	3
Előzmények	3
A mérési adatok értelmezése	4
Az egyenértékű tehetetlenség kiszámítása.....	5
Az egyenértékű tehetetlenség analitikus formája	6
A rezgés periódusa.....	7
A rugó tömegének ellenőrzése.....	9
Hibaforrások	9
Következtetések.....	10
Mérés közbeni hangulat.....	11

EGYSZERŰ KÍSÉRLET RUGALMAS INGÁVAL

Laborgyakorlat és versenyfeladat a nagyvárad ADY Endre Líceumban

szerző: dr. Bartos-Elekes István, Nagyvárad, beistvan@yahoo.com

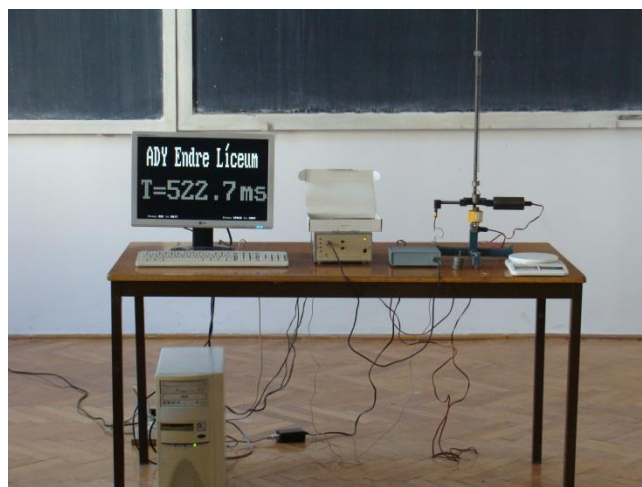
Mottó: „Egy kísérletet csak akkor tarthatunk befejezettnek, ha teljesen kiaknáztuk a mérési adatokban rejlő lehetőségeket”.

A kísérleti feladat bemutatása

A rugalmas inga tanulmányozása az egyik legkönnyebben megoldható iskolai kísérleti feladatnak tűnik. Ebben a leírásban a rendkívülien egyszerű ingaképlet érvényességét fogjuk keresni, de a precíz mérőrendszer ellenére, vagy éppen miatta, ez első nekifutásra nem sikerül. A körülmények elemzése, a mérési adatok mélyre nyúló faggatása ad majd választ az első sikertelennek tűnő próbálkozásainkra. Az eddig elhanyagolt, vagy éppen nem ismert jelenségek figyelembevételével sikerül igazolnunk az új számításaink alapján levezetett ingaképletet. *A kísérleti feladat bemutatásra kerülő teljes megoldása egy igazi adatfeldolgozási csemege.*

A kísérleti berendezés

A XX. Schwartz Emlékversenyen (Nagyvárad, 2010) ez a laborgyakorlat ebben a formában adatfeldolgozási versenyfeladat volt (1. ábra). A kísérlet elvégzéséhez a következő eszközök állnak rendelkezésre: állvány, két hasonló rugó, tizedgrammnyi pontossággal megmért nehezékek, egy számítógép-vezérelt elektromágnes és fénySOROMPÓVAL ellátott precíziós időközmérő. A kísérlet biztos indítására egy ismert tömegű állandó nehezék szolgál, amelyet az elektromágnes képes visszatartani és egyúttal biztosítja a függőleges mozgást és az állandó amplitúdót. A kísérlet indításakor, az elektromágnes elengedi az állandó nehezéket (*felette vannak a többiek, azokat váltogatjuk*), amely kitakarja a fénySOROMPÓT, az így keletkezett jelet az assemblyben írt software még nem dolgozza fel, mert az csak a takarás kezdetére érzékeny, a végére nem. A periódust egy 100 kHz-es kvarcetalon impulzusainak megszámlálásával mérjük, egy periódusnak megfelelő két nullponton való ereszkedő áthaladás takarásai között. A rugó non-linearitása hatásának gyengítése érdekében az amplitúdót 10 mm-re korlátoztam, a nullátmeneti pontatlanságok csökkentése miatt a mérési időtartam tíz periódus.

1. ábra. Számítógép-vezérelt mérőberendezés a rugalmas inga periódusának meghatározására.

írt software még nem dolgozza fel, mert az csak a takarás kezdetére érzékeny, a végére nem. A periódust egy 100 kHz-es kvarcetalon impulzusainak megszámlálásával mérjük, egy periódusnak megfelelő két nullponton való ereszkedő áthaladás takarásai között. A rugó non-linearitása hatásának gyengítése érdekében az amplitúdót 10 mm-re korlátoztam, a nullátmeneti pontatlanságok csökkentése miatt a mérési időtartam tíz periódus.

A mérés végeztével a számítógép kijelzi a mért periódust, ezután a rendszer készen áll az új mérésre. A háttérben Excel-kompatibilis mérési jegyzőkönyv is készül. A rugókkal kapcsolatos fontosabb adatokat az 1. táblázatban láthatjuk.

1. táblázat		
A rugókkal kapcsolatos fontosabb adatok		
Megnevezés	X Rugó	Y Rugó
Menetszám	114	144
Nyugalmi hossz	275 mm	193 mm
Egy menet átlagos átmérője	14,2 mm	14,3 mm
A kötőelem + állandó nehezék tömege	45,7 g	
A rugó tömege	19,4 g	24,6

A kísérlet menete, a jó mérés előfeltételei

Az egész osztállyal végzett kísérlet esetében egyedi stopperórákkal határozzuk meg a rezgés periódusát. Régebben a **Fizikum** számítógép-vezérelt iskolai csengőjének nagybetűs időkijelzését 250 ms-os ritmusúra állítottam, ez egy kis gyakorlattal még számlálható. A Lissajous-szerű mozgást elkerülendő, a nehezéket csak a rögzítési függőleges mentén engedjük mozogni. Néhány kilengés után, ha tartja a függőlegességet, nullától kiindulva megszámláljuk a felső helyzetekből az egyensúlyi helyzeten való átmeneteket (**0..n**), ez **n** periódust jelent. Az egyensúlyi helyzeten való áthaladáskor a sebesség a legnagyobb, így a legpontosabban kaphatjuk meg annak időpontját. A kísérletező társa a stopperórát kezeli, vagy a 250 ms-okat figyeli. A stopperórás módszernél a stoppert együtt mozgatja a rezgőmozgást végző nehezékkel (*szinkronizálja*), így stopper indítása-megállítása néhány századmásodperces pontosságú lesz, és az **n** periódus idejéhez képest csökken a nullátmenet detektálási bizonytalansága. A számítógépes rendszernél az időközmérés feloldása 10 μ s, a többi automatikusan megvalósul a fentebb leírtak szerint. A nagyszámú, ismételt mérés esetén a stopperórás megoldás is jó eredményekhez vezet.

Kísérleti eredmények

A XX. Schwartz Emlékversenyen bemutatott laborgyakorlat mérési eredményeit és egyes jelöléseket a 2. táblázatban foglaltam össze.

Követelmények

A versenyzők már megszokhatták, hogy ezen a versenyen konkrét követelmények helyett csupán néhány elindító gondolatot kapnak. A középiskolai laborgyakorlatok során lehetőségek volt (*lehetett volna*) arra, hogy egyszerűsített modellek segítségével, valós kísérleteket végezve, szembesüljete a tanultakkal. Akárhogyan is volt, most itt a lehetőség. A *fizikustól sosem azt kéri, hogy fedezzen fel valamit*. Megvizsgálja a mérési eredményeket. Grafikonokat szerkeszt. Ha ezek semmit sem mondanak, eldobja őket, más formában újraserkeszti, majd felfedez valami szokatlant: *az iskolában tanult elmélet nem egyeztethető össze a mérési adatokkal*. A fizika alapelveit felhasználva keressétek meg az összeférhetetlenségek okait! **Legyetek végre igazi fizikusok! Sok sikert!**

dr. Bartos-Elekes István

2. táblázat									
Az oszlopok jelentése: m_0 a kísérletben minden alkalommal felhasznált állandó nehezék tömege; m_A, m_B, m_C, m_D a 25, 50, 100, 200 grammos nehezékek valódi tömege; m a felhasznált testek össztömege; T_x [ms], T_y [ms], T_{xpy} [ms] az X, Y rugók valamint a párhuzamos kötéséből alkotott rezgőrendszer periódusa									
Nr.	m_0 [g]	m_A [g]	m_B [g]	m_C [g]	m_D [g]	m [g]	T_x [ms]	T_y [ms]	T_{xpy} [ms]
0	45.7	25.0	49.7	100.2	200.8				
1	45.7					45.7	438.7	381.3	313.4
2	45.7	25.0				70.7	531.8	460.9	368.9
3	45.7		49.7			95.4	605.6	529.0	415.8
4	45.7	25.0	49.7			120.4	678.0	589.5	459.6
5	45.7			100.2		145.9	738.3	651.1	499.4
6	45.7	25.0		100.2		170.9	798.4	697.0	536.5
7	45.7		49.7	100.2		195.6	851.8	745.2	569.7
8	45.7	25.0	49.7	100.2		220.6	896.7	787.5	601.9
9	45.7				200.8	246.5	944.4	829.0	635.4
10	45.7	25.0			200.8	271.5	990.6	869.4	663.4
11	45.7		49.7		200.8	296.2	1035.2	907.5	692.4
12	45.7	25.0	49.7		200.8	321.2	1081.0	945.2	717.8
13	45.7			100.2	200.8	346.7	1115.3	977.6	745.3

A kísérleti feladat ajánlójának a megoldása

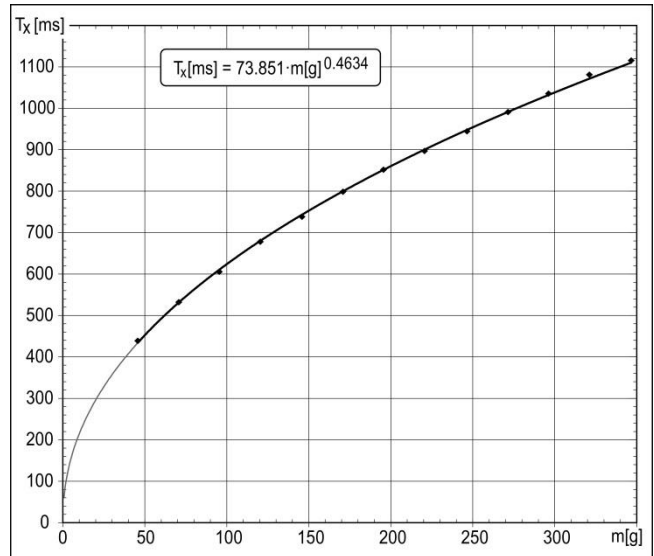
Előzmények

Mivel a jól ismert $T=2\pi\sqrt{m/k}$ periódusképlet igen egyszerű, esetleg hiányozhat is belőle egy eddig elhanyagolt tag. Az elméleti számításokban azt a tényt eddig nem vettük figyelembe, hogy a **k** rugó-állandó (a magyarországi terminológia szerint **D** - **direkciós állandó**, ezt az elnevezést sohasem értettem) a rugót nem jellemzi teljes egészében. Az egyenletesen tekercselt rugó esetében a rugó anyagi pontjainak sebessége lineárisan nő a rugó tengelye mentén, vagyis egyszerűen kiszámíthatjuk a

rugó mindegyik pontjának a sebességét. Meg kell találnunk ennek a mozgási energiának az eredetét, mert az energiatranszfer befolyásolhatja a rezgés periódusát. Mindezek ellenére a képlet az iskolai laboratóriumok lehetőségeinek megfelelő pontosságú értéket ad, *a papír meg úgyis mindent kibír*. Iskolánk fizikai laboratóriumában (**Fizikum**), még a '90-es évek legelején egy **CNC (Computer Numerical Control)** időmérőrendszert fejlesztettem ki, a **100 kHz**-es kvarcból származó órajel feloldóképessége **10 μ s**, a periódusokat ezzel határoztam meg. A rugóra akasztott nehezékek tömegét egy 0,1 g feloldóképességű elektronikus mérleggel mértem meg. A két mérés pontossága elégséges volt a laborgyakorlat sikeres elvégzéséhez.

A mérési adatok értelmezése

A fizikus a mérései befejeztével, kíváncsiságból, még az SI-re való áttérés előtt megrajzolja a mérésekből származó grafikonokat. Számára ezek a grafikonok többet mondanak, mint bármely, esetleg csak egyszerűsített alapokon nyugvó elmélet. A 2. ábrán látható a rezgés $T_x[\text{ms}]$ periódusának függése az X rugóra akasztott test $m[\text{g}]$ tömegétől. A periódus látszólag arányos az $m[\text{g}]$ tömeg négyzetgyökével, az ordinátatengely pedig érintője a meghosszabbított illesztőgörbének. *Mindegyik úgy van, mint az iskolai elméletben!* Mégis van egy picit különbség: a közelítő hatványfüggvény kitevője kisebb, mint $1/2$, ami a négyzetgyököknek felelne meg. Ekkor helytelenül mondhatnánk: **hibás méréseket végeztünk!** Nem, itt teljesen másról van szó!

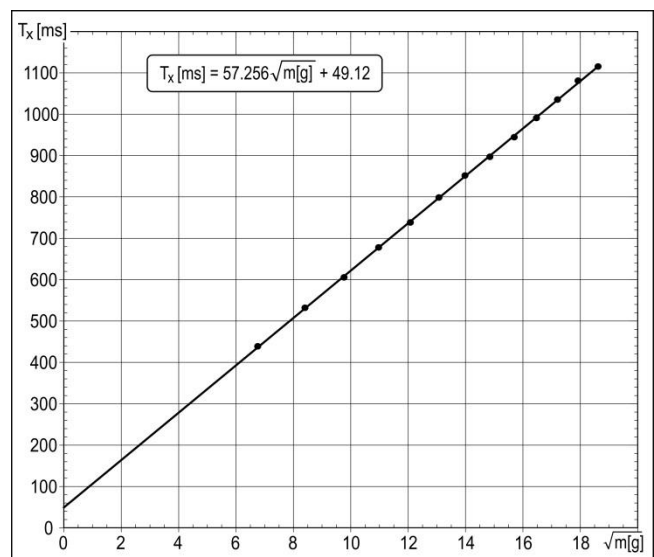
2. ábra. Az X rugóból és ráakasztott nehezékből álló rendszer periódusának ($T_x[\text{ms}]$) függése a nehezék $m[\text{g}]$ tömegétől négyzetgyökösnek tűnő görbét ad.

Ha a rugalmas inga periódusát a nehezék tömegének négyzetgyöke függvényében ábrázolnánk, akkor az origón áthaladó egyenest kellene kapnunk. A 3. ábrán az illesztőgörbe egy tökéletes egyenes, ezért meghosszabbítottam az origó felé. *Tettetett, nagy meglepetésemre, az egyenes nem halad át az origón!* Ez azt jelenti, hogy a rugó a ráakasztott nehezékek nélkül is rezegne, amit kísérletileg is ellenőriztem. Ezek szerint van egy **figyelman kívül hagyott tehetetlenség**, amelyet nem tudunk elkerülni! Feltételezzük, hogy a rugó ezzel a tehetetlenséggel szegül ellen a részecskéi sebessége megváltoztatásának. Ezt az egyenértékű tehetetlenséget hozzá kell adnunk a nehezék m tömegéhez, és meg is kell határoznunk az értékét.

Jelölje μ ezt az egyenértékű tehetetlenséget, ekkor a periódus képlete így alakulna:

$$T = 2\pi \cdot \sqrt{\frac{m+\mu}{k}} \quad [1]$$

Ebben a képletben nem tudjuk szétválasztani a két tehetetlenséget, ezért az előbbieken a T ábrázolása a nehezék tömege négyzetgyökének

3. ábra. Az X rugóból és ráakasztott nehezékből álló rendszer periódusának ($T_x[\text{ms}]$) függése a nehezék $m[\text{g}]$ tömegének négyzetgyökétől egy egyenest ad.

függvényében ($\sqrt{m}$) nem vezethet a μ egyenértékű tehetetlenség és a k rugóállandó egyidejű meghatározásához.

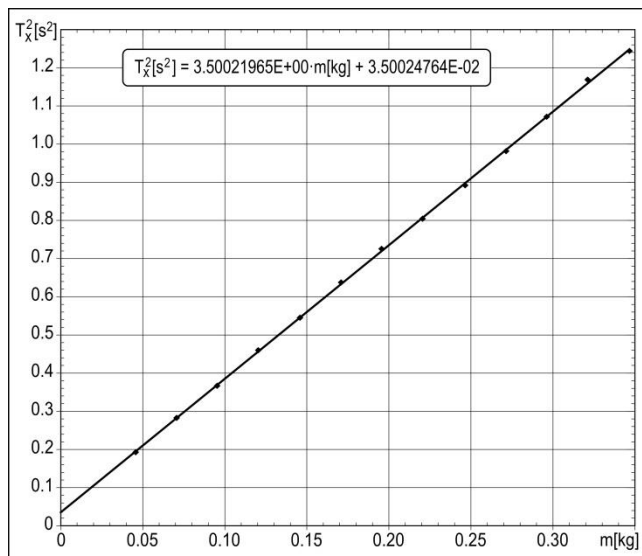
Ha az [1] egyenlet mindkét oldalát négyzetre emeljük, akkor egy egyenest kapunk m -ben, az irányítványzó tartalmazza a rugóállandót (k), a szabadtág pedig a rugó egyenértékű tehetetlenségét (μ):

$$T^2 = \frac{4\pi^2}{k}m + \frac{4\pi^2}{k}\mu \quad [2]$$

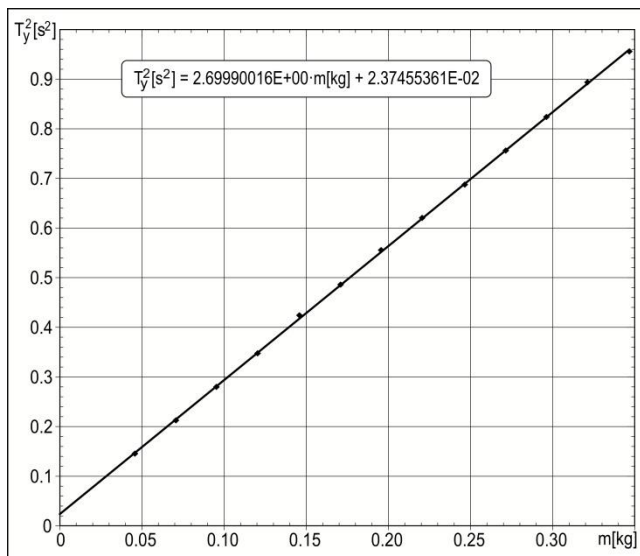
A két ismeretlent tökéletesen szétválaszthatjuk a $T^2 = a \cdot m + b$ egyenlet együtthatóiból:

$$\frac{4\pi^2}{k} = a \quad \rightarrow \quad k = \frac{4\pi^2}{a} \quad [3]$$

$$\frac{4\pi^2}{k}\mu = b \quad \rightarrow \quad \mu = b/a \quad [4]$$

4. ábra. Az X rugóból és ráakasztott nehezebből álló rendszer periódusa négyzetének ($T_x^2[s^2]$) függése a nehezék $m[kg]$ tömegétől egy egyenest ad.

5. ábra. Az Y rugóból és ráakasztott nehezebből álló rendszer periódusa négyzetének ($T_y^2[s^2]$) függése a nehezék $m[kg]$ tömegétől egy egyenest ad.

A 4., 5., 6. ábrák a $T^2[s^2] = f(m[kg])$ függvényt ábrázolják, ahol T az inga periódusa, m a nehezék tömege. A grafikonokat rendre megszerkesztettem az X és Y rugókból létrejött ingákra, valamint a két rugó párhuzamos kötéséből létrejött rugalmas ingára.

A k rugóállandókat a [3]-as képlet segítségével számoljuk ki, a Δk értéksávját statisztikai módszerekkel kaptam meg, a rugóállandó értéksávja százalékban: $\delta k_x = \pm 0,79\%$; $\delta k_y = \pm 0,63\%$ és $\delta k_{xpy} = \pm 0,30\%$, ahol $\delta k = \pm \Delta k/k \cdot 100\%$.

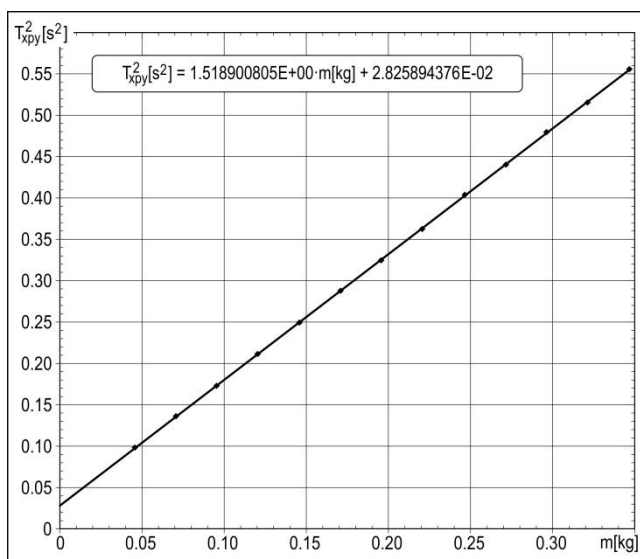
X rugó: $k_x = 11,28 \text{ N/m} \pm 0,0896 \text{ N/m}$;

Y rugó: $k_y = 14,62 \text{ N/m} \pm 0,0926 \text{ N/m}$;

XpY rugók: $k_{xpy} = 25,99 \text{ N/m} \pm 0,0790 \text{ N/m}$.

Az egyenértékű tehetetlenség kiszámítása

Anélkül, hogy érdekelne bennünket a tehetetlenség természete, a három illesztőegyenest analiti-

6. ábra. Az X és Y rugóból és ráakasztott nehezebből álló rendszer periódusa négyzetének ($T_{xpy}^2[s^2]$) függése a nehezék $m[kg]$ tömegétől egy egyenest ad.

kus formáinak szabadtágjaiból kiszámíthatjuk az X rugó, az Y rugó és párhuzamosan kötött rugók egyenértékű tehetetlenségeinek az értékét, valamint a meghatározások hibáit. Az eredményeket a 3. táblázatba foglaltam össze.

Az egyenértékű tehetetlenség analitikus formája

Ez a tehetetlenség egyaránt jelentkezik a rugó megnyúlásakor, vagy összenyomásakor, a változás irányától függetlenül. Az m_R tömegű és L hosszúságú rugó egyik vége rögzített, a másik v pillanatnyi sebességgel mozog (7. ábra). A rögzített végtől valahol x távolságra levő dm elemi tömeg pillanatnyi sebessége u , ez függ a dm -nek a rugóban levő helyzetétől. A rugóelem elemi mozgási energiáját az anyagi pont energiájaként számítjuk ki:

$$dE_c = dm \cdot u^2 / 2 \quad [5]$$

A dm elemi tömeg egy (nagyon) ferde henger, melynek szélessége dx , ez bárhol lehet a rugó mentén (a tömeg egyenlőtlen eloszlása nem befolyásolja a dm elemi tömeg méretét):

$$dm = m_R \cdot dx / L$$

Feltételezzük, hogy a rugót egyenletesen tekercselték, és a szabad vég pillanatnyi sebessége v , a dm elemi tömeg sebessége arányos lesz x/L -lel.

$$u = v \cdot x / L \quad [7]$$

A tömegelem értékét [6] és annak sebességét [7] behelyettesítjük az [5] egyenletbe:

$$dE_c = \frac{1}{2} \cdot \frac{m_R v^2}{L^3} x^2 dx$$

A rugó mozgási energiáját az elemi dE_c energiának [8] a rugó L hosszában való integrálásával kapjuk meg:

$$E_c = \int_0^L \frac{1}{2} \cdot \frac{m_R v^2}{L^3} x^2 dx \quad [9]$$

Az integrálás elvégzése után megkapjuk az egyik pontban rögzített rugó pillanatnyi teljes mozgási energiáját:

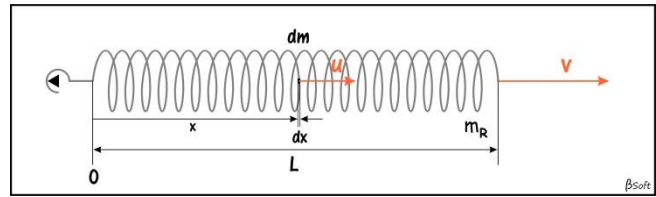
$$E_c = \frac{1}{2} \cdot \frac{m_R}{3} \cdot v^2$$

Ha a rugó tömegeloszlása egyenletes (a menetköz állandó), akkor a rugó μ egyenértékű tehetetlensége a rugó m_R tömegének egyharmada, függetlenül a mozgás irányától.

$$\mu = \frac{m_R}{3} \quad [11]$$

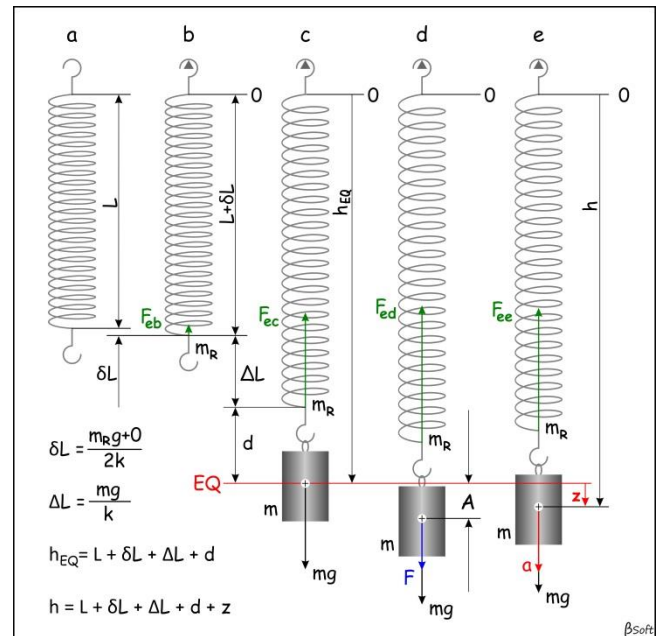
Az egyenértékű tehetetlenség mért értékei és meghatározási hibái 3. táblázat

X rugó:	$\mu_x = 10,00 \text{ g} \pm 1,81 \text{ g}$; $\delta\mu_x = \pm 18,1\%$; ahol $\delta\mu_x = \Delta\mu_x / \mu_x \cdot 100\%$
Y rugó:	$\mu_y = 8,79 \text{ g} \pm 1,43 \text{ g}$; $\delta\mu_y = \pm 16,3\%$; ahol $\delta\mu_y = \Delta\mu_y / \mu_y \cdot 100\%$
XpY rugó:	$\mu_{xy} = 18,60 \text{ g} \pm 0,72 \text{ g}$; $\delta\mu_{xy} = \pm 3,9\%$; ahol $\delta\mu_{xy} = \Delta\mu_{xy} / \mu_{xy} \cdot 100\%$

7. ábra. A rugóelem sebességének kiszámítása

[10]

8. ábra. A rugó különböző helyzetei a rezgés kialakulása folyamán. Az a helyzetben a rugóra nem hat tengelyirányú erő, ez csak vízszintes helyzetben lenne lehetséges, de a távolságok könnyebb értelmezése érdekében függőleges helyzetben ábrázoltam.

A rezgés periódusa

Figyelembe véve a rendszerre ható összes erőt, felírjuk a dinamika második törvényét. Ahhoz, hogy könnyebben láthatóak legyenek az egyes hatóerők, a 8. ábrán öt helyzetben ábrázoltam a rugót. Az F_e rugalmassági erő második indexe a rajzszámot jelenti.

- **Az L aktív hosszúságú rugóra nem hatnak erők.** Az alsó akasztó tömegét a nehezék részének tekintjük. Mivel a rugó nyugalomban van, nincsenek rugalmassági erők ($F_{e1} = 0$)
- **A rugó a saját súlya alatt megnyúlik.** Az elemzéskor a felső akasztótól indulunk, az akasztó és az elemezett pont közötti rugót a pont alatti rugó súlya nyújtja meg. A kezdetben ez az erő $m_R g$, a végén pedig zérus lesz. Feltételezzük az egyenletes tekeréscselést, így az elemi megnyúlások összeadása helyett elfogadjuk, hogy a rugót az $(m_R g + 0)/2$ átlagerő nyújtotta meg. Az F_{e2} rugalmassági (elasztikus) erő egyenlő a rugó súlyának a felével.
- **Az m tömegű testet ráakasztjuk a rugóra.** Mivel az akasztónak nincs rugalmassági tulajdonsága, a tömegét hozzáadjuk a nehezék tömegéhez, a felső akasztó azonban nem vesz részt a rezgésben. A rendszer egyensúlyban van, a nehezék és az akasztó közös súlypontját egy kis kereszt jelzi, az EQ egyenes az egyensúlyi vonalat mutatja. A súlypont d távolságra van a rugó legalsó pontjától.

Felírhatjuk az erők egyensúlyát:

$$\left(\frac{m_R}{2} + m\right)g - k(\delta L + \Delta L) = 0 \quad [12]$$

Az EQ vonal a rezgés leírásának referenciája lesz, de a viszonyítási rendszert a rugó felső pontjához kötjük. Ebben a rendszerben az EQ ordinátája:

$$h_{EQ} = L + \delta L + \Delta L + d \quad [13]$$

- **F erővel meghúzzuk a nehezéket,** annak súlypontja az EQ -hoz képest A -val megereszkedik.
- **Amikor elengedjük a testet,** a rugalmassági erő nagyobb, mint az egyensúlynál volt, egy visszaállító erő alakul ki, rezgés keletkezik. A rendszer 0 eredőjéhez képest a súlypont h távolságra lesz.

$$h = L + \delta L + \Delta L + d + z \quad [14]$$

A [14]-es egyenletből kivonjuk a [13]-as egyenletet, a rendezés után pedig megkapjuk a nehezék z helyzetét az EQ vonalhoz képest:

$$z = h - h_{EQ} \quad [15]$$

Összeadjuk a testre ható összes erőt, és felírjuk a dinamika második törvényét:

$$\left(m + \frac{m_R}{3}\right) \cdot a = mg + \frac{m_R g}{2} - k(\delta L + \Delta L + z) \quad [16]$$

A [12]-es és a [16]-os egyenletek összeadása, az egyszerűsítések, valamint az $a = \frac{d^2 z}{dt^2}$ behelyettesítés után ezt kapjuk:

$$\left(m + \frac{m_R}{3}\right) \cdot \frac{d^2 z}{dt^2} = -kz \quad [17]$$

A [17] egyenlet egy állandó együtthatójú, másodrendű, homogén differenciálegyenlet, amelyet könnyen megoldunk a partikuláris megoldások megtalálásával. A partikuláris megoldást a $z = e^{rt}$ formában keressük, ahol az r egy fizikai értelem nélküli segédváltozó. Kiszámítjuk a deriváltakat és behelyettesítjük a [17]-be:

$$\frac{dz}{dt} = r e^{rt} \quad \text{és} \quad \frac{d^2 z}{dt^2} = r^2 e^{rt} \quad [18]$$

$$\left(m + \frac{m_R}{3}\right) r^2 e^{rt} + k e^{rt} = 0 \quad [19]$$

Mivel az e^{rt} kifejezés nem lehet zérus, végigoszthatunk vele. Ugyancsak osztunk $\left(m + \frac{m_R}{3}\right)$ -mal, és egyelőre magyarázat nélkül ω^2 -tel jelöljük a kialakult $k/(m+m_R/3)$ kifejezést:

$$\omega^2 = \frac{k}{\left(m + \frac{m_R}{3}\right)} \quad [20]$$

Megkaptuk a [17] differenciálegyenlet karakterisztikus egyenletét:

$$r^2 + \omega^2 = 0 \quad [21]$$

Az ω^2 jelölés látszólag hibás, mert két négyzet összege nem lehet zérus. A karakterisztikus egyenlet két gyöke két partikuláris megoldást fog adni, ezek lineáris kombinációja pedig a differenciálegyenlet általános megoldását. Ha elfogadjuk, hogy az egyenlet gyökei lehetnek imagináriusak is, akkor a lineáris kombináció egy harmonikus függvényhez ($\sin$, $\cos$) vezethet, azaz harmonikus oszcillátorunk lesz. Az ω^2 előtti „+” jelnek különleges fontossága van. Ez a jel csak akkor lesz pozitív, ha a [17] egyenletben a k előjele negatív, vagyis a visszaállító erő ellentétes a z kitéréssel. Ha ráadásul a k értéke állandó, akkor a rezgés harmonikus lesz. Elfogadjuk az értelmetlennek tűnt ω^2 jelölést, és kiszámítjuk a [21]-es egyenlet két imaginárius gyökét:

$$r_1 = +j\omega; \quad \text{és} \quad r_2 = -j\omega \quad [22]$$

Megkapjuk a differenciálegyenlet két partikuláris megoldását:

$$z_1 = e^{+j\omega t} \quad \text{és} \quad z_2 = e^{-j\omega t} \quad [23]$$

Az általános megoldást a két partikuláris megoldás lineáris kombinációjából állítjuk elő:

$$z = C_1 \cdot e^{+j\omega t} + C_2 \cdot e^{-j\omega t} \quad [24]$$

Ez egy akármilyen folyamatot leíró differenciálegyenlet általános megoldása. A harmonikus oszcillátor leírásához ezt az egyenletet két időpontban illeszteniünk kell a fizikai folyamatra, de ez nehéznek tűnik. Egy másik lehetőség az, hogy találjunk két fizikai mennyiséget, amelynek ismerjük az értékét a $t = 0$ időpontban. Ezt az utóbbit választjuk, és kiszámítjuk a kitérést és a sebességet a kezdő időpontban. Ha $t = 0$, a kitérés éppen az A amplitúdó lesz:

$$A = C_1 + C_2 \quad [25]$$

Kiszámítjuk a kitérés első deriváltját (*a sebesség*): $v = dz/dt$

$$\frac{dz}{dt} = j\omega C_1 e^{+j\omega t} - j\omega C_2 e^{-j\omega t} \quad [26]$$

A kezdeti időpontban a sebesség zérus. Egyszerűsítünk a nullától biztosan különböző ω -val, majd a j -vel, ezt kapjuk:

$$0 = C_1 - C_2 \quad [27]$$

A [25] és [27] egyenletekből következik a $C_1 = C_2 = A/2$, ezt behelyettesítjük a [24]-be:

$$z = A \cdot \frac{e^{+j\omega t} + e^{-j\omega t}}{2}, \quad [28]$$

ahol a tört éppen az Euler képletből származtatható $\cos \omega t$ kifejezése. A behelyettesítés után a rezgés egyenlete így alakul:

$$\boxed{z = A \cdot \cos \omega t} \quad [29]$$

Ha valami teljesen ismeretlen kifejezést ω^2 -tel jelöltünk, ez még nem jelenti azt, hogy az ω a rezgés körfrekvenciája lenne. Megkeressük azt a két időpontot, amelyeknek 2π szögműködés felel meg, ez a $t_2 - t_1$ lesz a rezgés periódusa:

$$\omega t_2 - \omega t_1 = 2\pi; \quad T = t_2 - t_1; \quad T = 2\pi/\omega \quad [30]$$

A [20] és [30] egyenletekből megkapjuk a rugalmas inga periódusát (csak az egyenletesen teker-cselt rugóra érvényes):

$$T = 2\pi \cdot \sqrt{\frac{m + \frac{m_R}{3}}{k}} \quad [31]$$

Megkaptuk az [1]-es képletben feltételezett periódusképletet. Az egyenértékű tehetetlenség: $\mu = m_R/3$.

A rugó tömegének ellenőrzése

Az $m_R = 3\mu$ képlet csak a tökéletesen egyenletes tömegeloszlású rugó esetében érvényes. Az $m_R/3$ a rugó dinamikus (tehetetlenségi) tömege, amely az egyik végén rögzített rugónak a tengelyirányú állapotváltozásokkal szembeni ellenszegülését jellemzi. A rendszer egyensúlyi helyzetében ([12] egyenlet) a gravitációs tömeg szerepelt, ezt elektronikus mérleggel meg is mértük (4. táblázat).

A tehetetlenségi tömeg meghatározása nagyon jó, ez megfigyelhető a rugók párhuzamos kapcsolása-kor létrejött hibánál: $\varepsilon = (m_{Rx} + m_{Ry} - m_{R_{xpy}})/m_{R_{xpy}} \cdot 100 = 1,02\%$. Az X rugó esetében látszik leg-jobban az egyenetlen tömegeloszlás hatása. Az X rugó dinamikus tömege 50 %-kal nagyobb a mérleggel mért tömeghez képest, de a csoporto-sításnál fellépő hiba csak 1,02%, azaz megfelelő a tehetetlenségi tömeg mérési módszere.

A mért egyenértékű tehetetlenség és a rugótömeg kapcsolata				4. táblázat
X rugó:	$m_{Rx} = 3\mu_x = 30,00 \text{ g};$	$m_{R_{xmérleg}} = 19,4 \text{ g}$		
Y rugó:	$m_{Ry} = 3\mu_y = 26,38 \text{ g};$	$m_{R_{ymérleg}} = 24,6 \text{ g}$		
XpY rugó:	$m_{R_{xpy}} = 3\mu_{xpy} = 55,81 \text{ g};$	$m_{R_{xpy mérleg}} = 44,0 \text{ g}$		

Hibaforrások

Az alkalmazott mérőrendszer sokkal performánsabb a szükségesnél. Éppen ez a precizitás tette lehe-tővé olyan jelenségek detektálását, amelyeket az egyszerűsített elmélet elhanyagolt. Még maradtak különböző rendszerhibák, egyeseket próbáltam lecsökkenteni. Íme, néhány megmaradt hibaforrás:

- **A mérések száma** (13) kevés, az adatfeldolgozás megkönnyítése végett, korlátoztam.
- **A differenciálegyenlet megoldásának könny-nyítése.** A [17] egyenletet állandó együttható-jú egyenletnek vettem. Ez csak a nagyon kicsi amplitúdók esetében realizálódik, mert csak ilyenkor kerülhetjük el a rugóállandó változá-sát a kitéréssel. Ha az amplitúdó nagy, a rez-gés már nem harmonikus, az egyenletet nehéz megoldani, ha ennek ellenére harmonikusnak vesszük, akkor nagy hiba keletkezik. Mecha-nikailag az amplitúdót 10 mm-re korlátoztam.
- **„Függőleges” rezgések.** Egy megfogó elekt-romágnest alkalmaztam (9. ábra), ennek egy kis rögzítő fészke van. Amikor az elektro-mágnest kikapcsol, a nehezék függőleges rez-géseket végez, még 50-60 rezgés után is.

9. ábra. A megfogó elektromágnest és a fénysorompó. A sárgaréz anyja biztosítja az állandó nehezék és az elektromágnest közvetlen érintkezésének a megszünte-tését, a remanencia hatásának lényeges csökkentését.

- **Az elektromágnes remanenciája.** A legerősebb hibaforrás. A remanencia hatásának egy elsődleges csökkentését az elektromágnes és a nehezék közötti távolság legnagyobb értékének beszabályozásával értem el. A sárgaréz anya nagyon finom menetű. Még van egy szabályozási lépcső: késleltetem a periódusmérés kezdetét, így a test kissé eltávolodik az elektromágnestől, közben a remanencia csökken, és megszűnik a Lenz-hatás is. Az első másodpercekben ellenőrizhetjük a rezgés függőlegességét, ha nem felel meg, megállítjuk a kísérletet, így elkerülünk egy rossz mérést.
- **Az X rugó menetei alul összetömörültek,** vagyis a rugó alja felé megnőtt a lokális egyenértékű tehetetlenség. A tanulmánynak nem célja a gravitációs tömeg ilyenszerű meghatározása, az más-ként sokkal egyszerűbben mérhető, ráadásul állandó, de a fenti ritkább menetek erőteljesebb igénybevétele befolyásolhatja a rugóállandó értékét, ezek mind hibaforrások lehetnek. Ezeket a hibákat sokkal könnyebb elkerülni, mint a rossz mérésekben azonosítani őket.

Következtetések

- A laborgyakorlat elsődleges célja a valóság és az egyszerűsített modellek alapján levezetett törvények közötti kis ellentmondások megtalálása volt. Megvizsgáltam azokat az okokat, amelyek az egyszerűsített periódusképlet alkalmazását korlátozzák, és csak a rugóállandó nagyságrendjének meghatározását teszik lehetővé.
- Kifejlesztettem egy módszert, amely a rugóállandó dinamikus mérését és a rugó dinamikus tehetetlenségének egyidejű meghatározását teszi lehetővé. Egy-két periódusmérésből csak a rugóállandót véljük meghatározni, ilyenkor a dinamikus tehetetlenség „nem is látszik”. Más-más tömegekre kapott rugóállandó-eredményeink változásaiban mérési hibákra gyanakszunk, pedig csak a rossz adatfeldolgozási módszerünk takarta el a különbségek okát.
- A rugóállandó meghatározásának szórása 0,80% alatti, vagyis az illesztőegyenest nem „forog”. Másként szólva, ez a nehezékek tömegének meghatározási pontosságát bizonyítja. Egy egyenletesen tekercselt rugóval meghatározható lenne a dinamikus rugóállandó változása a nehezék tömegének függvényében, ezt össze lehetne vetni a statikus módszerekkel kapott változásokkal. A szabadesés tanulmányozására készülő „mini-szabadesés” készülékhez (10. ábra) beszerelhető precíziós megnyúlásmérő méréseiből származó $k = f(m)$ másodfokú illesztőfüggvény több kitüntetett tömegpontban kapott deriváltját egyeztetethetnénk a fenti módszerrel mért helyi k értékekre. Ilyenkor a kitüntetett tömeg körüli nagyon sok dinamikus rugóállandó méréssel ellenőrizhető lenne a helyi statikus és dinamikus rugóállandók egyenlősége.
- Az egyenértékű tehetetlenség meghatározásának a hibája nagyobb 10%-nál, vagyis az illesztőegyenest függőleges szabadsága elég nagy. Másként szólva, ez a periódusmeghatározások pontatlanságára vall. A nullátmenetek detektálása mechanikailag rögzített, az időközmérés pontossága igen jó, felvetődik a periódus stabilitása, egyenlőtlensége, de nagyszámú méréssel és több tömegértékkel ez a hiba bizonyára csökkenthető lenne. *Erre nem találtam jobb magyarázatot.*

10. ábra. Félkész mini-szabadesés készülék. Kiegészítésként az oszlop aljára szerelt L formájú tartóba kerül az elektromágnes. A rugó megnyúlását század mm-es pontossággal lehet megmérni.

Mérés közbeni hangulat

A nagyvárad Adyban mindig nagy kihívást jelentett az adatfeldolgozós kísérletek referátumainak elkészítése. Az előfeltétel a mérések pontossága volt, mert a csoport egyik mérési jegyzőkönyvét mindig elkértem, így nem volt lehetséges az adatok utólagos „kozmetikázása”. Az évek során ezt a laborgyakorlatot számtalanszor elvégeztük, a kicsik csak mérni tanultak, a nagyok az adatfeldolgozást is kószolták. A mellékelt képen a rugalmas ingával kísérletező nagydiákok egyik csoportját látjuk, a másik csoport nem fért bele a felvételbe (*14 mérőhely*). A felsőbb éveseket mindig előre figyelmeztettem, hogy egy-két mérés után, a tanult képlet alapján a többi mérést nehogy a számítógéppel generálják (*programozást is tanítottam nekik*), mert az általam tanított és általánosan elfogadott képlet a pontos mérésekkel nem igazolható. A **Fizikum** jó hangulatát a kísérletezés élménye, az egyszerű feladat buktatóinak remélt megoldása és a kellemes háttérzene biztosította. Az erre rátevődött munkahangulati morajjal együtt, a tanárnak ezek az órák örök élményt jelentenek.

11. ábra. Laborgyakorlat a rugalmas ingával

Nagyvárad, 2016 márciusában

dr. Bartos-Elekes István
beistvan@yahoo.com